

37(08)

P88

С. РУСОВА

ВИБРАНІ
ТВОРИ

Бути гарним педагогом — це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки.

Рідна мова — це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо.

Народ, що не має своєї школи, попасає задніх! Йому замкнено двері до пишного розвитку своїх культурних сил, він засуджений на пригноблене становище, на постійне вживання чужого хліба; живе він не по своїй живій душі, а чужим розумом. Такому народові, який не має своєї школи й не дбає про неї, призначені економічні злидні й культурна смерть. Ось через що сучасним гаслом усякого свідомого українця мусить бути завдання: рідна школа на Україні.

34(08)
P88

С. РУСОВА

ВИБРАНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТВОРИ

*Допущено Міністерством
освіти України*

328824 12

✓

1582

Державна
науково-педагогічна бібліотека
України
04066, м.Київ, вул.М.Берлінського, 9

КИЇВ «ОСВІТА» 1996

НОВА ШКОЛА ¹

Велике слово — школа! Се скарб найкращий кожного народу, се ключ золотий, що розмикає пута несвідомости, се шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдським житті тільки той народ і бере перемогу, який має найкращу школу, який має найбільш альфабетів, котрі вже можуть приєднати себе до науки, читаючи книжки, часописи, користуючись знаннями в своїм житті. Ми знаємо, що найкраще багатіють ті країни, де альфабетів найбільш. Наша Україна у своїй освіті, в порівнянні з народами й країнами в Західній Європі й навіть у Російській державі, лишається позаду. Порівнюючи всю Російську державу з іншими західно-європейськими державами, ми бачимо що на кожную сотню людности припадає учнів в Англії — 17, в Німеччині — 17, в Швейцарії — 16, Голяндії — 15, Франції — 14, Данії — 13, Бельгії — 12, Сербії — 11, Болгарії — 10, Греції — 9, Італії — 8, Румунії — 7, в Росії — 3. Альфабетів на 1000 душ припадає: в Німеччині — 980, в Англії — 926, Франції — 850, в Італії — 450, а Росії — 211. Місцевости-ж з українською людністю дають ще менший % грамотних, аніж місцевости великоруські.

А тим часом наш люд завжди виявляв себе дуже охочим до науки, наші школи одкривалися по селах з давнього-давна, сам народ піклувався коло шкіл, давав на них гроші, посилав до них дітей з великою охотою. Але сучасна українська школа не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя; вона калічить розум і душу дитини, одриває дитину від родини й несвідомо кидає на розпутті без усякого виховання, без певної освіти; вона не відповідає національному духовному складові українського народу, й народ зневірився в сій школі й не надає їй такої вартости, яку мусить мати справді народна школа. А тим часом справа навчання й виховання викликає

---

¹ Русова С. Нова школа.— К. Українська школа.— 1917.

скрізь, і в Західній Європі і в наших педагогічних колах, найбільшу увагу; сучасна педагогічна наука вже виробила нові певні підвалини правдивої доброї школи, нові відносини учителя до учнів і до батьків. Така нова школа справді дає суцільне виховання, ставить молоду людину на шлях самостійної чесної праці. Таку школу звичайно неможна утворити відразу, але її принципи повинно потроху закладати, вони повинні панувати скрізь, в учительських колах. Така нова школа потрібна й нам, українцям, отже й треба вияснити усі ті льозунги сучасної педагогіки, які найкраще може бути проведено в початковій українській школі.

* * *

Нова школа кладе собі за головну мету — збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини. Виклавши творчу самостійну діяльність дитини, вчитель поширює свідомість учня й тим самим поширює діяльність його, й допомагає йому новими засобами творити як найкраще. За-для того, щоб зуміти викликати в учня духову діяльність, треба зрозуміти душевний склад дитини.

Як нема в садку двох кущів однаковисеньких, так нема в класі двох дітей з однаковими почуттями, думками, здібностями. Перший обов'язок кожного вчителя — добре ознайомитися із своїми учнями, з обставинами їхнього життя, дізнатися, який свідомий капітал знання що до їхнього обмеженого *поля спостережень*, помалу додавати нове, єднати розірване, освітлювати близькі відносини різних річей. Із самого завдання школи — розвинути думку й мову учня — видно, що увесь перший час учитель мусить викликати дітей на розмови; вони оповідають йому, як і де вони живуть, що їх оточає — річи рідного осередка, люди, скотина, птиця, рослини. З характеристик усіх цих близьких істот учитель підкреслює головні риси, які відрізняють, напр., бабу від сестри, тата від діда, матір від усіх інших наших жінок; звертає увагу дітей на ті риси, які відрізняють собаку від кота, корову від коня й т. п. Задля сього треба виводити дітей на двір, де вони обдивляться корову, коня, свиню, й за приводом вчителя побачуть багато такого, на що досі не звертали уваги. Хай так само сами учні принесуть учителеві рослини з свого города, садка, левади, розповівши про них усе, що вже їм відомо з родинного життя, вони почують ще нові уваги вчителя, які зацікавлять і навернуть їхні думки на те, що вони хоч і бачуть щодня, але без уваги, без наукового освітлення. Так завяжуться перші петлі тієї мережки, яку школа мусить виплести в голові

учня з гармонійного поєднання досвіду дитини й нових широких наукових пояснень та додатків. Природознавство звичайно має велике значіння в розвитку дитячої уваги, спостережливості й логічної дисципліни розуму. Селянські діти хоч і мають багато самостійних спостережень над птаством, над комашками, та їхня думка не зупиняється на всяких окремих з'явищах того життя, що йде навкруги, не зв'язує їх до купи, не може передбачити багатьох наслідків цих з'явищ. Отже, їхніми спостереженнями повинен користуватися вчитель і керувати ними. Взагалі природознавство в народній школі має широке значіння не тільки для дисципліни розуму, а й для господарського досвіду, і для виховання естетичного почуття, й для розвитку моральних сил дитини. У нас, на Україні, тим більше се має значіння: сільськогосподарська праця може поступати наперед, тільки користуючись усіма скарбами природи, усіми її особливостями. Для сього потрібне знання й знання — і про рослини, і про комашок шкودливих та корисних, і про птаство, звірів... Навчатися сього можна, звичайно, не з книжки тільки, а діяльно, працею самих учнів. Треба, щоб учитель мав хоч малесенький клаптик землі, на якій учні могли-б садовити де-які рослини й робили спроби по фізіології рослин*, над життям різних тварин. Що до морального й естетичного боку, то ніщо так гарно не впливає на дітей, як різні екскурсії, під час яких вони всі живуть таким тісним товариським життям, де панує однастайність і взаємна допомога поміж самими учнями й учителем та учнями. Тут краса природи, степ на заході сонця, річка, став, скелі або інші деталі природи, в різнім світлі сонця — ся краса, коли вона захоплює весь гурток разом, дуже глибоко вражає дитячу душу, закладаючи перше свідоме почуття любові до рідної прекрасної країни. Таким чином, на чолі початкової науки повинно стояти природознавство; як джерело найпотрібнішого наукового знання, як найкраща дисципліна розуму, що призвичаює дитину до пильних спостережень, до послідовних висновків, як предмет, що має найкращий моральний і естетичний вплив на виховання дитини.

Велике й безперечне значіння мають також і формальні науки — математика й рідна мова, котра по всіх школах повинна бути справді рідною учням, а за таку мову треба вважати тільки ту, якою учні балакають в своїй родині, в своїм селі.

На Україні рідна мова — українська; нею й повинно вести активними творчими силами учнів. Вони приносять

---

* Напр., вирощувати рослини на чистім піску, в самій глині, вапні, — в холодку чи на сонці і т. п., різні форми опилування рослин і т. д.

з собою чималий філологічний матеріал, який учитель повинен використовувати: нехай учні розкажуть йому казки, які вони знають, нехай самі складають оповідання на ту або іншу подію, яка з ними трапилася, нехай прислухаються до того, що їм оповідає або читає сам учитель. Тепер багато педагогів висловлюється за те, що кожна казка, художнє оповідання — краще впливають на слухачів, коли їх оповідається, а не прочитується по книжці. По американських школах призначено окремі «години» для таких оповідань; се робиться не тільки по школах, але й по дитячих клубах, на різних зібраннях дітей; вони дуже люблять ці години, весь їхній гурток захоплюється натхненим оповідачем і мрійно переживає все те, що встає перед ними в художніх малюнках.

Для таких «годин оповідання» учитель повинен дуже уважно ставитися й готуватися до них як найсерйозніш. Треба намітити такий твір літературний, який цілком діти-слухачі могли-б зрозуміти; твори ці повинні бути недовгі, щоб не витрачалася на них більш як 30—40 хвилин уваги. Треба так переказати художній твір, щоб він став перед дітьми в усій своїй силі й красі, щоб захопив їх і зробив моральне й естетичне вражіння. Користуватися для сього найкраще багатим фольклором свого й інших народів. Американські оповідачі намічають собі уважно обмірковану програму на рік, зазначаючи, що саме розказувати дітям раз на тиждень. Малим дітям вони читають короткі оповідання, що-разу нові, але з'єднані якою-небудь однією загальною думкою в один цікль. На другім, старшій шаблі, беруть яку-небудь фольклорну поему й оповідають її по розділах, по частинах, напр., «Перстень Нібелюнгів», опускаючи те, що ще не можуть діти-слухачі зрозуміти, але даючи як найповніший зміст поеми й усі доступні слухачам деталі. Треба, щоб оповідач держався як найближче мови самої поеми, бо прості вирази народного твору краще вражають почуття дітей. Крім того, оповідаючи різні твори, треба подбати, щоб діти при звичаїлися до різноманітних стилів, різних виразів художніх творів. Можна взяти в свою програму й інші твори; напр., розбити на кілька оповідань фінську поему — «Калевала» або американську — «Гайавата». Можна обмежитись на перший раз окремими невеличкими казками народними, або Андерсена, або Гріма й т. п.*. Один з найкращих американських оповідачів

* Що до наших українських шкіл, то бажано виробити кілька програм для таких оповідань; в першу чергу можна скористатись народними казками, потім де-чим з творів Грінченка — «Верба та зірка», «Смілива дівчина», «Сестриця Галя» й т. п., далі де-чим з класичної української літератури — з Куліша, Стороженка, Марка-Вовчка. Потім можна брати і з західної літератури, не минаючи й російської (звичайно, в українських перекладах): твори М.-Сибіряка, Чірікова, Чехова, Андерсена, Гріма, Жорж Занд і інш.

дає такі вказівки до своєї праці: він починав з невеличкої казки Гріма — «Біла й Червона Рोजа». Діти сідали всі проти нього так, щоб він міг бачити їхні очі. Закінчивши читати, він не розпитував нічого дітей, щоб не ламати настрою. Трохи згодом він пропонував дітям записувати у наготовлений зшиток назву оповідання, під нею наліплювати всякі малюнки, які діти або сами зроблять до тієї чи іншої частини оповідання, або знайдуть по старих часописах підходящі. Дуже цікаво, як реагують на це діти, збираючи всякі дрібниці, які, на їх думку, підходять до улюбленої ними казки. Коли він читав уривки довгого твору, тоді перед оповіданням прохав дітей пригадати й переказати йому попередні глави. Оповідання розказував він просто, але жваво, слідкуючи за враженням, яке воно справляло на дітей. Помічено, що на моральне виховання дітей сі години оповідань мають дуже міцний вплив. Крім того, се виробляє художній смак слухачів, розбуджує їхню літературну цікавість, розвиває їхню уяву, привчає до гарної мови. Звичайно, хто не може добре оповідати, не володіє так добре своїм голосом, не може пам'ятати мову й вирази твору, той краще нехай читає по книжці, але теж артистично й з натхненням. Не треба передавати своїми словами твори поетичні: їх можна тільки декламувати на пам'ять або читати.

Дуже мало можна підшукати художніх творів, справді відповідних до віку й розуміння слухачів. Можна де-які довгі твори обережно, з великою пошаною до художнього твору, скоротити, обминути де-які темні місця, непридатні для дітей подробиці. В усякім разі «години оповідань» або «години читання» повинні найкраще впливати на учнів, і в новій школі їм одведено обов'язкове місце в курсі навчання.

Навчання мови складається не тільки із слухання літературних творів, не тільки з навчання грамоти, а ще й з уміння викладати свої думки не тільки в розмові, але й письмом. При тих вимогах активності від учнів письмо стає відразу одним із засобів будити думки дітей, привчає до того, щоб ставали сі думки на папері так, як склалися в самій голівці. Хай в допомогу вислову дитина малює, ліпить, вирізує, користується всякими активно творчими засобами. Малюнок дитячий — се мова дитяча, щира й самостійна: неможна тепер і уявити собі хоч яке небудь читання без того, щоб дитина не виявила власними малюнками своє враження від нього: хай се малюнок буде дуже примітивний, з технічного боку зовсім слабкий, але він покаже вчителю, що саме з читання найбільш вразило дитину. Бажано, щоб учитель з свого боку теж

додав малюнки до кожного читання, до кожної бесіди, маючи на класній дошці крейдою, — білою або різнокольоровою. Дитині потрібна уява, образ. До нього він додає рухи, й вся наука набирає життя, реалізується, конкретизується на очах дитини, і сим глибоко вражає її розум і викликає самостійну творчу роботу. Без малюнка, без глини неможна тепер і уявити собі яку-небудь нормальну школу. До читання, до географічних або історичних розмов треба конче додавати такі працювання, в яких діти виявляють, оскільки вони зрозуміли ту науку, яку слухали з уст учителя, читали по книжках, бачили на малюнках; тепер вони наче самостійно перечитують у своїй власній переробці. Так само і письму треба надавати як найбільш самостійности. Не так давно по наших школах панувала така течія: щоб виробляти пам'ять ока, дітям давали ввесь час щось переписувати; се дуже нудна праця, що не викликає свідомої активности дитини; тому нею не треба зловживати. Вільне письмо, в яким дитина висловлює щось своє, одну яку-небудь свою думку, своє вражіння — має більш вартості для його розвитку й для опанування мови, аніж десять переписаних сторінок. Звичайно, кожна мова має свої закони, які конче треба знати, і в сих законах-правилах треба дитині працювати, але й сі вправи повинно бути зав'язано з читанням, складено самими дітьми. Письмо в початковій школі займає багато часу, і чим більш ріжноманітності в письмових вправах, тим вони цікавіші для дітей. Письмо, як і малювання, мусить іти поруч з усім навчанням, як вільна переробка того, що чули діти або сами читали в класі, як оповідання про те, що бачили або підчас екскурсії, або дома, або на великім малюнку. Можна користуватися письмом і для розвитку дитячої уваги: доручити дітям, напр., записати ту або іншу гру, яку ведеться на вулиці, й порівняти, хто найдокладніше її описав, доручити описувати свою хату, свій двір, ту або іншу працю, коло якої ходить мати або батько, записати, які загадки хто знає з родинного життя, яка пісня кому найбільш подобається з тих, що співається на селі, або казку яку кому проказувано дома. Поруч із сим можуть діти робити де-коли провірочні диктанти, найкраще по методу Флерова*, активні самостійні вправи на ті чи інші правила й переписування художніх творів. Впоряжаючи так навчання письму, можна захопити ним учнів і справді вплинути і на загальний їхній духовний розвиток і на розвиток їхньої мови.

---

* Див.: «Уроки наглядного письма» В. Флеровъ кн. I, II, III. Крім того, його статті «Свободное Слово» (Свободн. Воспит. № 7, 1913—14 р.) й «Свободное Письмо» (Рус. Шк. I кн. 1914 р.).

Що до вивчення читанки, то хоча тепер і багато існує нових методів навчання грамоти (Зачиняєва, Флерова, Американський і ин.), але загальні підвалини сих методів спіраються теж на активність учнів. Синтез американського методу, що подає відразу ціле слово на увагу дітей, увесь комплект звуків і букв,— тяжко проводити без досить гарної педагогічної підготовки вчителя. Але й в аналітичній методи Флерова діти не задержуться дуже довго на розкладанні слів на елементи; їм дають слово, як конечний висновок досліду тієї чи іншої річи; слово не йде до дітей инакше, як назвиськом цілком знайомої річи, назвиськом, яке вони і пишуть, і складають; дають саму річ, вони вирізують її малюнок, наліплюють під складеним і написаним власною рукою словом. Лекції грамоти ведуться жваво, конкретно, вимагаючи від учнів чимало власної роботи. Проїшовши альфавіт, беруться тоді й за книжку. Тут-то саме й мусимо сказати, що на Україні, через загальновідомі причини, тільки тепер видаються читанки, які задовольняють всі три або чотири групи учнів. Досі найкращою книжкою для першого навчання дітей грамоти була «Грамаатка» Грінченка; слідом за нею можна читати або «Рідну Школу» Черкасенка, або «Рідне Слово» Грінченка, або «Вінок» Білоусенка. З них найбагатша змістом читанка Білоусенка — «Вінок», але вона занадто дорога для учнів народної школи, не досить систематизована; нею кожний учитель може користуватися, як хрестоматичним збірником, знаходячи матеріал по своєму планові вчиття, не додержуючи системи самого автора. «Рідне Слово», навпаки, «занадто» систематизовано і взагалі складено по дуже старим педагогічним традиціям; зате в нім можна знайти багато матеріалу з природознавства. В «Рідній Школі» вчитель знайде гарні літературні зразки з творів наших кращих письменників і народної словесности. Але більш усього бракує добре вироблених підручників для письменних робіт — для навчання української орфографії. Хоч нова школа мало надає значіння орфографії, проте треба привчати дітей додержувати тих або інших правописних правил; а для сього треба давати систематичні, на різні граматичні правила, письменні завдання, хоча-б на зразок того самого «Наглядного письма» Флерова, про яке ми вже згадували. Треба, щоб письмо йшло поруч з першим навчанням альфавіту, але для такого одночасного навчання читанню й письму, на жаль, у нас ще немає підручника. Так само бажано, щоб поруч з тою або іншою класною читанкою було видано маленькі книжечки для позашкільного читання учнів,— на зразок хоча-б тих, що дає в-во «Нашим дітям»: його книжечки гарно оздоблені малюнками, по змісту

дуже близькі, зрозумілі для дітей першої групи. Але вже для другої групи таких книжечок замало; особливо мало книжок по природознавству, по яких учні могли б поширити знання, здобули з оповідань учителя на лекціях в класі або з прочитаного в класній читанці. Хоча нова школа ставиться досить негативно до навчання по книжках, але на селі, за короткий 4-х літній період навчання, доводиться не тільки користуватись екскурсійним і предметним методом навчання, але й давати на руки учневі книжки. Тому то треба навчити учнів «читати», себ-то не поверхово переглядати книжку, але вибрати з неї все, що вона дає; треба уважно вибрати перший позашкільний матеріал для читання учнів, вимагати переказу тих книжок, розмовляти з дітьми про зміст книжки, прислухатися до тих вражень, які діти виносять з тієї або іншої книжки, підмічати, який смак у того або іншого учня; взагалі, треба ставити читання так, щоб воно не було пасивною, але цілком активною працею, яка викликає в душі учнів чимало самостійних думок, спостережень і порівнянь. Тільки такі засоби зроблять читання і взагалі формальну науку грамоти справді корисним і могутнім фактором виховання й освіти, викликаючи в дітях пошану, любов до рідної мови, глибоке почуття до її художніх творів, увагу до просвітнього значення «книжки».

Другою формальною наукою в школі завжди була математика, або на першій ступні — арифметика, яка по нових школах зразу сполучається з геометрією, і се сполучення надає чимало цікавого й конкретного навчання. Учням, напр., дають важити всякі речі, дають міряти свій клас, двір і ин.; доручають купувати що-небудь, щоб вони сами практично рахували гроші й доходили до різних складних комбінацій усяких чисел. Завдання береться з життя довкола дітей, і таким чином, малюнками, геометричними, землемірними й иншими вправами діти активно навчаються всіх числових викладів, які й складають зміст елементарної арифметики.

По методам нової школи кожна наука в початковій школі повинна наближатися до гри, але не тому, що до неї (науки) треба ставитися недбало, а тому, що вона таким чином зможе захопити дітей, як захоплює їх гра; для сього й до навчання математики й до навчання грамоти пристосовано чимало ігор: лото, карти й ин. Відомий педагог Декролі видав цілу колекцію таких ігор для наочного навчання арифметики й грамоти. На сих грах можна простежити, наскільки дитина добре зрозуміла ту або іншу наукову істину, наукові принципи, напр., — чіт і лишка, гра в куплю та продажу. Багато ігор тут підібрано на вгадування форм, колірів, рослин, звірів і ин. Гри Дек-

ролі (а на його зразок можна й самому придумати чимало подібних ігр) відповідають вимогам і дидактичним, і педагогічним, бо вони викликають активність в учнів і виховують їхню увагу. Тому їх і ухвалено і в Швейцарії і в Бельгії для початкового навчання. (Див. місячник *L'intermediaire des Educateurs* в Женеві, й *L'Ecole Nationale* — в Брюселі).

Ще один засіб дуже прияє художньому розвитку дітей і розвитку їхньої мови: се так звана «драматизація», якою тепер користуються дуже широко й для вивчення літератури, й для історії, й для географії, й для навчання чужих мов. Читаючи яку-небудь казку або художній твір, який захопив учнів своєю красою, дуже легко повернути їхню думку на те, щоб вони сами спробували лицедійно переказати його. Візьмемо для зразка «Червону хусточку». Хай один учень буде за «червону хусточку», другий за матір, третій за вовка; хай голосом, рухами поведяться так, щоб нагадувати дівчинку, вовка, матір. Коли-ж іще до того з паперу діти виріжуть собі дещо з убрання — червону хусточку дівчині, маску вовкові або що іншого — тоді радощам не буде кінця. Діти непомітно навчаються виразно говорити, зрозуміють краще кожную постать, можуть додати щось від себе. Так можна інсценувати не тільки народні казки, але й де-які твори Мирного, Левицького й ин. Не треба вимагати декламації слово в слово, діти сами знайдуть слова, коли твір художній і захопить їх.

Те саме можна сказати й про драматизацію історії. Де-що з «Чорної Ради» Куліша легко піддається такому нескладному інсценуванню. Ще краще можна скористуватися для сього історичними думами; але тут уже річ доводиться зачувати текстуально. По де-яких англійських школах, де діти дуже багато читають усяких мандрівок по чужих землях, знайомляться з побутом і звичаями різних некультурних народів, по школах сами учні організують драматичні сцени з життя тих народів, роблять куріні, як у бушменів, роблять стріли, бумеранги, як в австралійців, і проводять різні сцени охоти, бенкетів, чарівництва й ин. Се страшенно вражає самих лицедіїв, і вони справді уявляють собі дуже гарно сі далекі обставини чужого життя. Одно таке інсценування краще збережеться в їхній пам'яті, аніж довгі сухі сторінки географічного підручника.

Ще одна необхідна праця гарної школи, се — упорядкування власного історико-географічно-природознавчого музею. Його можуть скласти самі учні: сухі рослини, метелики, шкідливі кузки, шкури шкідливих звірят, каміння, старовинне вбрання, черепки старовинного посуду, старовинні ікони й ин.— усе, по чому учні можуть ознайомитися з сучасним

і колишнім життям. Се виховує в них пошану до свого рідного, цікавість до того, що є довкола, до минулого життя, навчить їх дивитися на сучасне життя не як на щось одірване, випадкове, а як на частину чогось великого, суцільного, що має зв'язок з колишнім і з майбутнім, а се вимагає від усіх деякої етичної відповідальності за те, щоб сучасне життя теж прияло як найкраще поступовому рухові, який виявляється на протязі історичного життя кожного народу. Природознавчі збірки наведуть учнів на думку, як найкраще використовувати усі природні багатства. Таке складання шкільного музею має велике значіння і для поширення знання учнів. Тепер уже ніхто не вважає за можливе будувати курс початкової школи без навчання історії й географії. Починаючи з рідного краю, історичне й географічне навчання повинно дати дитині таку загальну підготовку, яка б допомогла їй поширити далі свої шкільні знання читанням історичних і географічних книжок, які навчають її порівнювати між собою різні країни, життя різних народів.

Таким чином, наука в українській початковій школі повинна складатись із таких предметів: 1) Закон Божий* (оповідання з євангелії і з перших часів християнства — апостоли, мученики за віру); 2) рідна мова; 3) арифметика; 4) природознавство; 5) географія; 6) історія; 7) ручна праця (малювання, ліпка, різьба по дереву); 8) спів; 9) фізичне виховання (гри та різні гімнастичні вправи). Спів вважаємо за предмет обов'язковий і дуже потрібний для школярів: він виховує їх естетично, а також, розвиваючи музичні здібності, гуртовий спів дуже гарно впливає на настрій, на душу дітей. Для співу треба завше брати народні пісні — рідні і інших народів, а також високохудожні твори всесвітніх класиків музики, щоб виховати гарний музичний смак.

Що до російської мови, то її треба починати вчити не раніш другого або третього класу, вживати ті самі методи, як і при навчанні рідної мови, щоб досягти найкращого розуміння літературної російської мови й розуміння кращих творів, писаних нею.

Нова українська школа повинна мати курс не менш 4—5 літ, щоб добре підготувати дітей або до іншого типу

---

* Хоча багато педагогів зрікається ставити релігійне навчання обов'язковим у школі, ми все-ж таки не вважаємо за можливе викинути його з програми. Та й багато з поступових педагогів Германії, Америки й Англії визнають релігійне навчання дуже корисним для виховання етичного почуття. Бажано тільки, щоб навчання релігії велось в бесідах ширих, інтимних, без жодної штучної, вимуштрованої афектації, щоб слова любови й правди Христової науки глибоко западали в молоді душі.

школи (гимназії, торговельної й ин. школи), або для самостійної освіти тих учнів, які не зможуть перейти до вищих шаблів навчання. Треба, щоб навчання в школі посувалося поволі, не наспіх, як тепер, щоб ручна праця, екскурсії, робота коло садка, коло музею — вважалась би так само за обов'язкову, як і читання, математика й ин. наукові предмети. Руханки (гімнастичні вправи та вправи та гри) повинно обов'язково завести в школі, бо вони мають велике значіння для виховання громадського почуття, для розвитку енергії, відваги. Отож бажано, щоб кожна школа мала або досить просторий свій власний двір, або мала в своїм володінні який-небудь майдан, де шкільна молодь могла-б вільно гратись, організувати гурткові гри. Бажано скласти збірку улюблених руханок в тій або иншій місцевості і, одкидаючи усі занадто грубі, некультурні гри, знайомити школярів з новими руханками, — напр., з Галичини, з Московщини й з інших країн. Треба через гри виховувати селянську молодь яко мога шляхетніш, щоб знищити нахил до хуліганства, яке є наслідком некультурних обставин, в котрих без виховання, без жадного культурного впливу гине наша селянська молодь. В сім напрямку можна скористуватися різними стягами. Свята можна пристосувати до етнографічних свят нашого народу: на Різдво — вечір колядок, вечір вертепу, ялинка й т. ин.; весною вечір русальчин, вечір веснянок; можна зробити дуже гарно день першої сіянки, першої посадки дерев тощо. В кожнім святі треба єднати народне, національне, фольклорне з загально-культурним і давати щось естетичне, красне й радісне веселе. В radoшах лежить усе світле, що зазнає дитина в своїй молодості, що дає потім втішний спомин дорослому. Треба, щоб школа огорнула дитину ласкою, викликала всі її активні творчі сили, зацікавила до науки, розвинула етичну й громадську свідомість: треба, щоб за шкільні роки учні навчились працювати не з-під погрози екзамєну або якихось зовнішніх принад, а через те, що робота — се природна потреба їхньої здорової вдачі; треба, щоб робота завше була їм цікавою й приємною. Таких принципів додержує американський педагог Дьюї в своїх вимогах до середніх шкіл він доводить, що зацікавити учня — се значить поставити його навчання на шлях нормальної активної роботи на все життя.

Деякі педагоги ще звертають чималу увагу на те, щоб у школі панував завше настрій жвавий, життєрадісний, щоб між учнями й учителем панували товариські відносини й розвивалося гуманне почуття до всіх людей, до всього живого.

Хай навкруги учня будуть речі рідні, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної країни — се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманности, пошана до людей — се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежности. Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки — Тараса Шевченка, на вікнах стоять квітки, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікна тішать погляд рідні дерева й квіти.

В такій веселій, новій українській школі виростуть дітки на радість і на користь Україні; в такій школі й учитель буде набиратися бадьорости, віри в свою роботу, буде ставити собі метою не те, щоб позбутися гаразд тієї чи іншої ревізії, а те, щоб діти стали справді добре вихованими, стали розумними й зробились, дійшовши зросту, добрими і корисними громадянами своєї батьківщини. В такій гуманній, активно творчій національній школі оживе слово незабутнього вчителя і апостола гуманности — Тараса Шевченка.